

TÜRKÇEDE CÜMLE ÇEŞİTLERİ VE BAĞLAYICILARI

MECDUT MANSUROĞLU

Bilindiği gibi türkçede aslında şart cümlesi dışında yardımcı cümle yoktur¹. Başka dillerin yardımcı cümle ile bildirdiklerini türkçe zengin isim-fiilleri (participium) ve zarf-fiilleri (gerundium) ile, yani çekimli fiil (verbum finitum) veya bildirici (praedicatum) sayılamayacak unsurlarla karşılar. Ancak yabancı dillerle kültür alışverişine girdiği zamanlardan, yani Uygur devresinden itibaren birinci derecede dinî metinlerde aslına uygunluk isteği ile sözü sözüne tercüme sonunda türkçeye sıra (parallel) söz ve cümle bağlama edatları (conjunctio) ile çeşitli yardımcı cümleler ve bunları baş cümleye bağlayan edatların girdiği görülür. Bundan da türkçenin aslında bağlama edatı tanımayan bir dil olduğunu anlamak gerekir². İşte bu yabancı tesirler altında dile giren yardımcı cümle ve bağlama edatlarının, yüzyılların meydana getirdiği yazılı bir edebiyata rağmen, söz hazinesinde olduğu gibi, sindirilme derecesi oldukça düşüktür. Bu bakımdan yalnız halk dili ve zaman zaman ona yaklaşmayı isteyen yüksek tabaka edebiyatı mensuplarından bazılarının kullandıkları dil değil, hattâ bir cümlesi sahifeler tutan eski Osmanlı münşilerinin nesir ve fermanları, sonsuz isim-fiil ve zarf-fiilleri ile, Türk cümle bilgisi imkânları ile sanatkârane nesrin örnekleri sayılmalıdır.

Türk dili ve bilhassa Türk klâsik yazı dili üzerinde yazılmış hemen bütün gramerlerde bağlı cümleler ve bağlama edatları hakkında bilgi bulunmakla birlikte bu konudan daha etraflı olarak A. v. Gabain³ ve K. Grönbech⁴ bahsetmişlerdir. Bu incelemede

¹ A. v. Gabain türkçede şart cümlesinin de aslında yardımcı olmadığını ileri sürerse de (*Die Natur des Prädikats in den Türksprachen*: KCsA., III, 1940, 90), elimizde metin bulunan devrelerden itibaren buna bizi inandıracak delile sahip değiliz.

² Bu husus türkçenin her devir ve sahasında bol örneklerle gösterilebileceği gibi, eski bir Türk gramercisi olan bu Abu Hayyan'da da sarîh olarak kaydedilir: "Türkçede atıf yoktur. Türkler iki veya daha ziyade ismi yek diğerine atfetmek istedikleri zaman biri birine raptetmeksizin sıra ile serdederler" (A. Caferoğlu nesir ve işleme, İstanbul 1931, 149/181).

³ *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, 447. v.dd. §§.

⁴ *Der türkische Sprachbau I*, Kopenhagen 1936, 51-56.

türkçede bağlama edatsız bağlanan söz, söz grupları ve cümleler hakkında yeter örnek verildikten sonra mesele daha çok cümle bilgisi yönünden ele alınarak başlangıçtan zamanımıza kadar türkçenin çeşitli bölgelerde ne yolla sıra söz ve cümleleri bağlayabildiği ve ne gibi yardımcı cümleler, dolayısıyla yardımcı cümle bağlama edatları tanıdığı ve bunları ne dereceye kadar benimsediği örneklerle dayanılarak ana çizgileri ile aydınlatılmağa çalışılacaktır.

I. BAĞLAMA EDATI KULLANILMAKSIZIN YAPILAN BAĞLAMALAR

eçüm, apam 'eccadım' I (=Kül Tegin Yazıtı) I D 1; *aşñız, içgüñüz, ediñiz, tavarñız egsüki yok* 'yemeğiniz, içmeğiniz, malınız, mülkünüzün eksigi yok' U (=Müller, Uigurica) IV C 117-8; *ağırlık, açığılar, yegü, kedgülik* 'ikram, hediye, yiyecek ve giyecekler' KB (=Kutadgu Bilig, Arat neşri) 3734; *tilge, ağızğa sıkkusuz* 'dile, ağıza sığmayacak' Babn. (=Baburname, İl'minskiy neşri) 398: 13-4; *bir ikki katurma* 'bir, iki çörek' Özb. Gr. (=Gabain, Özbekische Grammatik) 75. §; *kök, yèrni* 'gök yeri' CC (=Codex Cumanicus, Grönbeck neşri) 143: 8; *bèti, kolın* [kazakça] 'elini, yüzünü' Prob. (=Radloff, Proben der Volksliteratur der Türkstämme) III 327: 12; *āyīn, erkān* 'âyin ve erkân' Çarhn. (=Çarhname: KCsA. II) 77; *gèçe, gündüz* 'gece, gündüz' Rebabn. (=Rebabname: KCsA. I, 4. ve 5. sayı ilâveleri) 182 v: 6; *atañ, anañ* 'baban, annen' Nedim div. (İstanbul 1338-40) 200: 4; *ucuz, pahalı* [Türkiye türkçesi] ¹.

tört bolundakı bodunuğ kop almış, kop baz kılmış 'dört cihetteki milletleri hep almış, hep barış yapmış' I D 2; *esenin bardamaz, esenin keltemez* 'selâmetle gittik, selâmetle geldik' M (=Le Coq, Manichaica, İstanbul 1936) I 10: 11-2; *yalğan turur, anı tiñlemegü* 'yalandır, onu dinlememeli' Rabg. (=Rabghuzi, Kısas-i enbiya, Grönbeck neşri) 119 r: 10; *uşdı, vondı* [türkmence] 'uçtu, kondu' Verbf. Türkm. (=Benzing, Über die Verbformen im Türkmenischen) 32; *Hana göndermelüsin gönderdiler, gâzîlere vèrmelüsin vèrdiler* 'Hana gönderileceği gönder-

¹ Sıra sözlerin sık sık bir arada kullanılması türkçedeki bol çift sözlere (hendadyoin) yol açmış olabilir.

diler, gazilere verileceği verdiler' Aş. Pşz. (=Kissling, Die Sprache des 'Aşik-paşazâde) 51.

'*kentü bodunum*' *tëdim* "kendi milletim' dedim' Ramstedt, Runeninschriften 02; '*Türk bodun atı, küsi yok bolmazun*' *tiyin* "Türk milletinin adı, sanı yok olmasın' diye' I D 25; '*ne.. körür men?*' *tëmiş* "ne görüyorum?' demiş' M I 27: 11; *Teñri seni soyurğadı 'ovluma bol*' *dëp 'anası*' 'Tanrı 'oğluma anası ol' diyerek sana lütfetti' CC 151: 3; '*koğğa barur men*' *tëyür sen* "koyuna gidiyorum' diyorsun' Rabg. 50 v: 12-3 *Teñri dëdi: 'sayru oldı bir velim*' 'Tanrı dedi: 'hasta oldu bir velim,, Rebabn. 185 v: 10; *sorana 'bir buseye aldum*' *dëyü ad eyledi* 'sorana 'bir buseye aldım' dedi' Dehhanî (=Mansuroğlu, Anadolu türkçesi. XIII. asır. Dehhanî ve manzumeleri, İstanbul 1947) 10: 6; *dëdim: 'satarmısın?*' *söyledi: 'yoh yoh*' Erzurumlu Emrah (Köprülü, İstanbul 1929, 20. s.).

ol yërgerü barsar, Türk bodun ölteçi sen 'o yere gidersen, Türk milleti ölürsün' I G 8; *işke, yumuşka bardaçı bolsar, ...barça öngedey* 'işe, güce gidecek olursa, hepsi iyileşir' TT (=Rachmati, Türkische Turfan-Texte) VII 40: 54 v.dd.; *külse, kök teñri küle turur* 'gülse, gök yüzü güler' Oğ. K. (=Bang-Rahmeti, Oğuz Kağan destanı) 60-1; *tapuğçı yañılsa, okatğu kerek* 'hizmetçi yanılsa, çağırmalı' KB 641; *yazuñın tutmasa dañı yuk tutmasa, kimëse bolmağay arı* 'günahını tutmaz ve kurtuluşunu elde etmezse, insan temiz olmaz' CC 124: 34; *andak bolsa, men ëmdi neme kilimen?* [tarançica] 'öyle ise, ben şimdi ne yaparım?' Prob. VI 192: 22; *kim anı binden seçerse, ol bayık düşmenümdür* 'kim onu benden ayrı tutarsa, o apaçık düşmanımdır' Rebabn. 185 v: 12.

II. BAĞLAMA EDATLARI İLE YAPILAN BAĞLAMALAR

Türkçede görülen bağlama edatları ile yapılan bağlamalar da 1) sıra söz ve cümlelerin bağlanması ve 2) yardımcı cümlelerin bağlanması olmak üzere ikiye ayrılırlar.

I. SIRA SÖZ VE CÜMLELERİN BAĞLANMASI

Daha ilk metinlerden başlamak üzere türkçenin sıra söz ve cümlelerinin bağlanmasında, yabancı dillerin tesirinden fazla, mâna inceliklerini belirtmek ve ifadeyi daha renkli kılmak kaygısı hâkim olmuş ve daha çok türkçe, daha az bir nisbette ise, yabancı (farsça, arapça ve yenilikte rusça) sözlerin sıra söz veya cümleleri bağladığı

görülmüştür. Bunları kullanılış çoklukları ve tarih sıralarına göre gözden geçirelim :

a) 'ile, ve' manasında

ulayu (*ula-*'dan *-u* zarf-fiil eki ile): *ögüm katun ulayu öglerim* 'annem hatun ve (odalık) annelerim' I K 9; *şadapıt begler ulayu buyruk* 'şadapıt beyleri ve memurlar' II (=Bilge Kağan Yazıtı) G 13.

uladı (*ulat-*'tan *-ı* zarf-fiil eki ile): *ötrü yay, kış uladı dört ödün adrlur* 'bundan sonra yaz, kış ve dört zaman (mevsim) ayrılır' TT (=Bang - v. Gabain - Rachmati, Türkische Turfan-Texte) VI 324 nusha farkı; *ögli, kañlı uladı kisi, oğul ana, baba ile karı, çocuk* TT (=Bang - v. Gabain, Türkische Turfan-Texte) I 154, 2. n.

birle (<*bir ile*> *bile* <*pala, pele* ve *birlen*> *binen*> *minen* (-*n* vasıta 'instrumentalis' eki ile): *tağ birle yer* 'dağ ve yer' Kâşg. (=Divanü Lûgat it-türk, Atalay tercümesi) II 77: 20; *ödlek bile ay* 'zaman ile ay' Kâşg. 82: 12; *at'te pele an'ne* [çuvaşça] 'baba ile anne' Çuv. Szl. (=Paasonen, Çuvaş Sözlüğü, İstanbul 1950); *kız birlen yigit* [turfanca] 'kız ile oğlan' Meng.-Kat. (=Menges-Katanov, Volkstümliche Texte aus Osttürkistan: SBAW 1933, 1177—1293) VIII 63; *tegir binen cerniñ ortasında* [koybalca] 'gök ile yerin ortasında' Katanov, Castren's Koib.-deutsches Wörterverzeichnis u. Sprachproben: Mélanges Asiatiques IX, 97-205, 1326; *it pñen mısık* [kazakça] 'köpek ile kedi' Prob. III 327: 30. Ekleşimi: *-ba, -be, -pa, -pe, -pan, -pen, -nan, -nen*: *çagak-pa aca* [çuvaşça] 'saksagan ile çocuk' Gebr. (=Paasonen, Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen: MSFOu. XCIV, Helsinki 1949), 177; *it-pen ekeü mısık* [kazakça] 'köpekle kedi her ikisi' Prob. III 328: 5.

evirü (*evir-*'den *-ü* zarf-fiil eki ile): *ögüm kañım, katunların evirü uluğlarım* 'annem, babam, karılarım ve büyüklerim' TT VII 40:144.

ile (*il-*'den *-e* zarf-fiil eki ile): *ay ile güneş* İbtidan. (=İbtidaname: Türkiyat Mecm. VII - VIII, 104 v.dd.) 1: 21; *Ṭāhir ile Zühre* [Türkiye türkçesi]. Ekleşimi: *-la, -le*: *seniñ-le ben* [Türkiye türkçesi].

tağı > *dağı* > *dahı* veya *dağı* > *tada* (*tağ-*'tan *-ı* zarf-fiil eki ile): *kaz tağı kordayımı* 'kaz ve kuğu kuşumu' Kâşg. II 177: 6; *ya dağı kalkan* 'yay ve kalkan' Oğ. K. 97-8; *bakıruñ altun éde ol kîmyā dahı yüz biñ bunuñ gibi adaya* 'bakırını bu kimya altın eder ve yüz bin bunun gibi vadeder' İbtidan. 3: 8; *Teñeri küçlüdür dağı yarlığançlıdur*

'Tanrı kudretli ve merhametlidir' CC 124: 32; *saz dağı kargu* 'saz ve kargı' Ş. Hamza 2 (=Mansuroğlu, Şeyyad Hamza'nın Doğu türkçesi ile karışık bir manzumesi: Türk Dili III, 8-9. sayı, 10-17) 7; *feryād u fiğān etme ē bülbül dahı ağzuñ yum gonca gibi* 'feryat ve figan etme ey bülbül ve ağzını gonca gibi yum' Dehhanî 7: 6; *turuba añgel tada puyan s'ın* [çuvaşça] 'Tanrı ve melek ve zengin adam' Gebr. 156.

u (farsça): *çayır u çümen* 'çayır ve çimen' S. Veled div. (Uzluk neşri, İstanbul 1941) 359: 9; *bu yola gelsün u görsün* 'bu yola gelsin ve görsün' S. Veled div. 149: 25.

ve (arapça): *fāreler ve insanlar* [Türkiye türkçesi]; *şileri etmek ve şuları koymamak gerek* [türkmence] 'şunları yapmak ve şunları bırakmamak gerek' Verbf. Türkm. 22.

i (rusça): *salkım su i kıvas* [mişerce] 'soğuk su ve kıvas' Misch.-tat. (=Pelissier, Mischär-tatarische Sprachproben: APAW, Ph.-hist. Kl. Nr. 18, Berlin 1919) 26: 6.

b) 'veya, yahut' manasında

azu (*az-*'dan *-u* zarf-fiil eki ile): *bu bitigig bititser azu adınağuka okıtsar* 'bu yazıyı yazdırsa veya başkasına okutsa' TT VI 113-4; *kelirmü sen azu barırmu sen?* 'geliyormusun yoksa gidiyormusun?' Kâşg. I 88: 17-8.

yoksa, yoksam: *eger geydür, karındaş, yoksa yavuz* 'kardeş, iyi de kötü de olsa' C. Rumî (Mansuroğlu neşri : UAJb. XXIV, 106-114 ve Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 1954, 207-220) 5: 1; *ilişme yoksam giderim* [Türkiye türkçesi].

ol éme ze: *suga ol émeze sütke çeyip yeydiler* [teleütçe] 'suya veya süde karıştırıp yerlerdi' Prob. I 155: 25.

ét peze: *Kudaylar ét peze çetti ét peze toğıs poladır* [sagayca] 'Tanrılar ya yedi ya dokuz olurlar' Prob. IX 244: 28-9.

biebeter (<*biebeter*<*bu ebeter*): *sülüdeni, tāsı bieter gumağanı turuotullor* [yakutça] 'mika, pencere camı veya kâğıt koyarlar' Böhtlingk, Über die Sprache d. Jakuten, 540. §.

yā, ye (farsça): '*acab bu derdümiñ dermāni yokmu y ā bu şabr etmegüñ oranı yokmu?* 'acaba bu derdimin dermanı yok mu yoksa bu sabretmeğın derecesi yok mu?' Dehhanî 5: 1; *ya bu deveyi gütmeli ya bu diyardan gitmeli* [Türkiye türkçesi]; *sen kişiğe ayssañ ya hotunuñğa ayssañ* [tarançica] 'sen birisine söylersen veya karına söylersen' Prob. VI 191: 5; *biletini bermek yā da bermezlik* [türkmence] 'biletini vermek

veya vermemek' Verbf. Türkm. 22; *s'üle kayari ye s'ere kayari?* [çuvaşça] 'yukarıya mı gidelim yoksa yer altına mı gidelim?' Gebr. 177.

yāḥūd (farsça): *bêş, on arşun bēz ile yāḥūd* 'uryān 'beş on arşın bez ile yahut çıplak' Çarhn. 19.

a (rusça): *tyıl a to be'rim başıya* [karaimce] 'sus yoksa kalırsın' Kar. T. (=Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki) 128: 7.

c) 'fakat' manasında

tek: *alkunı taplamadı tek taluy, ögüzke kirmişig tapladı* 'her şeyi beğenmedi ise de, denize girmegi (deniz seyahatini) beğendi' KP (=Pelliot, La version ouigoure de l'histoire des Princes Kalyānamkara et Pāpamkara: T'oung Pao 1914, 225. v.dd. ss.) 15: 1.

ise de: *pek hoşlanmadı ise de sesini çıkarmadı* [Türkiye türkçesi].

-mamaqla berāber: *boş oturmaktan hoşlan-mamaqla berāber katlanacağım* [Türkiye türkçesi].

ve līkīn, lākin (arapça): *yokdur hiç vefası ve līkīn işidür her lāḥza noksān* 'hiç vefası yoktur fakat işi her zaman kusurludur' Çarhn. 47, *işittim lākin inanmadım* [Türkiye türkçesi].

illā (arapça): *söz ile gerçi Dehhānī güher kāmı durur illā zer oldu işi, çün vērđi göñül sen sīm-sīmāya* 'her ne kadar Dehhanî söz ile cevher madeni ise de, sen gümüş yüzlüye gönül verdikten sonra işi gümüş oldu' Dehhanî 8: 9.

faakat (arapça): *güzeldi faakat bēyenmemiş* [Türkiye türkçesi].

a (rusça): *kara yırde arış yakşırak bula a pesokta bula kuyturaq* [mişerce] 'kara toprakta çavdar daha iyi olur, kumda ise daha fenadır' Misch.-tat. 11: 11-2; *bo dt ebes a pöştür* [tuvaca] 'bu kara çam değil, selvidir' Palimbaha, Rus.-tuv. (=Palimbaha, Russko-tuvinskiy slovar, Moskva 1953) 17.

no (rusça): *kem kartıraq üde, añargaşşı no cinnerni kımde kürmî küzge* [mişerce] 'evde kim en yaşlı ise, ona benzer, fakat cinlerin kimse gözüne bakmaz' Gebr. 8: 15.

2. YARDIMCI CÜMLELERİN BAĞLANMASI

Türkçenin tek aslî yardımcı cümlesi olan şart cümlesi, dilin özelliğine uygun olarak, bağlama edatı olmaksızın baş cümle ile bağ-

lanabildiğine ve bunun için yukarıda (61 s.) yeter derecede örnek verildiğine göre, bu bölümde aynı kategoriden olarak şart ve soru fiilleri ile türkçenin içinden gelişen bazı yeni yardımcı cümlelerden başka ele alınacak yardımcı cümlelerin hepsi yabancı dillerin tesiri altında meydana gelmiş olup bağlama edatı fonksiyonunu da İslâmî devreden önce türkçe soru sözleri, ondan sonra ise, bunlara ilâveten farsça ve son olarak rusça bazı sözler üzerlerine almışlardır. Hemen söylenmelidir, ki bunların önemli bir kısmı türkçe ifadeye yeni bir mânâ inceliği getirmeyen yabancı cümle bilgisi yapıları olduğundan kullanılışları yabancı dillerin tesirinden sıyrılma nisbetinde azalmıştır. Bazen bağlama edatları ile türkçe isim-fiil, zarf-fiil hattâ çekimli fiilli ibarelerin de birlikte kullanıldığı ve böylece cümle bilgisi bakımından türkçe ve yabancı tip kuruluşların birbirleri ile karıştığı görülür. Türkçede sonradan çıktığı anlaşılan bu gibi yardımcı cümleler aşağıda tarih sırasına uygun düşecek bir şekilde gözden geçirilmeğe çalışılacaktır.

a) 'vakta ki, ne zaman' mânâsında

kalıtı: *kalıtı tegin uktı, köñli yerinti* 'vakta ki şehzade anladı, gönlü yerindi' KP 68: 4-5; *kalıtı anta tegdükte inisi birle kavıştı* 'oraya vardığında küçük kardeşine kavuştu' KP 52: 5-6; *kalıtı taluy, ögüzke tegip yėti kün turup kemi yarattı* 'denize erişince yedi gün durup gemi yaptı' KP 31: 3-4.

kaçan (en yaygınlarından; *kim* veya şart fiili ile de görülür): *kaçan ol kişi aştı, ol ferişte ekinçi keldi* 'o adam gittikten sonra o melek ikinci defa geldi' CC 124: 10; *yér dahı yél gibi anı sora, deñiz ol tamlayı kaçan süre* 'deniz o damlayı sürdüğü vakit yer de yel gibi onu sürer' Rebabn. 3: 4; *kaçan vara binden saña bu biti, şükür kıl Teñriye* 'bu yazı benden sana gittiği zaman Tanrıya şükret' Yus. Zel. (=Yusuf ve ve Zeliha, İstanbul 1946) 93: 14; *sên kaçan dedin: 'fidā bolğıl!', fidā boldım saña* 'sen ne zaman 'feda ol' dedinse, sana feda oldum' Nevaî div. (Taşkent 1893) 3: 18; *haçda kaçan kim asıldı, yertinçi titredi* 'haça asıldığı zaman yer titredi CC 142: 11-2. *kaçan Burhan kutın bulsa men, sizlerni barça anta hurtarğay men* 'Buddha saadetine eriştiğim (Buddha olduğum) zaman sizlerin hepinizi ondan kurtaracağım' KP 76: 4-5; *kaçan körse anı Türk, boğun aña anın aydaçı* 'Türkler onu gördüğü zaman halk ona bu sebeple diyecektir' Kâşg. I 352: 8-11; *kaçan*

bu deñlü oğruluk kılsa, sağ elin bileğinden kesmek gerek 'bu türlü hırsızlık yapacak olursa, sağ elini bileğinden kesmek gerekir' QV (=Duda, Die Sprache der Qyrq Vezir-Erzählungen) 118. kaçan kim Hak celle celālehu meni yarattı erse, Hak ta'ālādın nidā geldi 'Tanrı beni yarattığı zaman Tanrıdan nida geldi' Şecere-i Terakime (İstanbul 1937) 1: 11-3.

kim (nadir olarak eski türkçede): *kim men yad ellig toyn atın eşitdükte 'yabancı diyarlı rahibin adını işittiğim zaman' H. - ts. (=Gabain, Briefe d. uig. Hüen-tsang-Biographie) 294.*

-sa, -se: 'ne işke keldiñ?' te-se, aydı "ne işe (niçin) geldin?" deyince dedi' Rabg. 227: 9; beti, kolun cüp tursa, karmağın salain degende bir sarı it cügürüp cigitke keldi [kazakça] 'elini, yüzünü yıkayıp kalktığı zaman oltasını salayım derken bir sarı köpek koşup geldi' Prob. III 327: 12-3; baydın öyige kelse, baydın suradı [kırgızca] 'zengin evine gelince zenginden sordu' Prob. V 598: 12; kelsem, öyde kişi yok igen [Doğu türkçesi] 'geldiğimde evde kimse yok idi' East. T. (=Raquette, Eastern Turki Grammar: MSOS: XV - XVII) I 153.

-mı, -mi-, -mu, -mü: bir geçti-mi hür boyna, asırlar kıramazmış [Türkiye türkçesi] Faruk Nafiz Çamlıbel; insanlar candan birini buldular mı, yüklenirler [Türkiye türkçesi]; maritta yağmur yağdı-mı, istemeyiz [Türkiye türkçesi].

çün (farsça: *kim* ve şart ile de): *çün ölüme oğraruz biz, ayurma soñ nefesümüz imāndan 'ölüme uğradığımız zaman son nefesimizi imandan ayırma' Çarhn. 70; gönül vërdüm, belā aldım, kad-i bālāñi çün gördüm 'uzun boyunu görünce gönül verdim, belâ aldım' Dehhanî 8: 6; ecel sayrulığı çün kim erişse, tımār etmez aña yüz biñ tabībān 'ecel hastalığı eriştiği zaman ona yüz bin tabip deva etmez' Çarhn. 64.*

b) 'mademki' mânasında

çū, çün (farsça: *kim, ki* ile de): *kulağına koymaya ol sözleri, Hak nürin çün bellü gördi gözleri 'Tanrı nurunu gözleri apaçık gördükten sonra kulağına o sözleri koymasın' Rebabn. 184 v: 23; çū 'ömr bākī degüldür, gül u şarāb ile hoş bu bākī 'ömrüñi sür 'mademki ömür baki degildir, gül ve şarap ile şu kalan ömrünü hoş geçir' Dehhanî 1: 8. şehinşāh-ı felek-rif'at, 'alā-i dīn u dünyā, çün ki katl etdi 'Alī bigi cihānda şīr-i merdānı 'gök yüksekli şahlar şahı, din ve dünyanın alâsı, mademki cihanda Ali gibi mertlerin arslanını kesmiştir' Dehhanî 1: 13; yārānlar çün ki mini gönderür siz, bilür siz, Delü Karçar kız karındaşını*

dileyeni öldürür 'dostlar mademki beni gönderiyorsunuz, bilirsiniz, ki Deli Karçar kız kardeşini isteyeniyi öldürür' Kork. (=Kitab-ı Dede Korkud, Kilisli Rifat neşri) 40: 20.

mādem ki: mādēm ki vardı hicrān, beni senden ayıran bāri ölüm olaydı [Türkiye türkçesi].

c) 'her ne kadar' manasında

egerçi, gerçi (farsça: *kim, ki* ile de:) *egerçi cümle şem'i sen...*, *perîşān kılma saçıñı* 'her ne kadar herkesin mumu (toplayıcısı) isen de, saçını dağıtma' Dehhanî 7: 5; *söz ile gerçi Dehhānî güher kāmı durur, illā zer oldu işi* 'her ne kadar Dehhanî sözü ile cevher madeni ise de, işi altın oldu' Dehhanî 8: 9. *egerçi kim mutavveldür...*, *sor āhır* 'her ne kadar uzun ise de, sonunda sor' Dehhanî 8: 2; *takdîr iledür, gerçi kim olmuş, olası* 'her ne kadar olmuş ve olacak takdir ile ise de' Şeyhî div. (İstanbul 1942) 15: 12.

d) şart manasında (şart eki ile veya onsuz; 61 s. krş.)

kalı, kılı: kelse kalı katıglık, 'erter' tēyü seringil 'eğer güçlük gelirse, 'geçer 'diye kendini yatıştır' Kâşg. III 233: 13; *ēmdi bizge kalı ruhset bolsa* [Doğu Türkistan türkçesi] 'şimdi eğer bize izin olursa' Meng.-Kat. 8: 10; *kılı gelür sen, gelgil* 'eğer geleceksen gel' Ar. Fil. (=İbn Mühenna, Melioranskiy neşri) 201.

eger, ger (farsça): *eger Tat sen, eger Rüm sen, eger Türk, zabān-i bīzabānānrā biyāmūz* 'Acem isen de, Rumsan da, Türksen de, dilsizlerin dilini öğren' C. Rumî V 3; *Teñri hāzırđur, ger anlar gıtdiler* 'onlar gittilerse bile, Tanrı buradadır' Rebabn. 183 r: 19; *eger oğ urmadısa gül...., niçün kana bulaşupđur... peykānı?* 'gül eğer ok vurmadı ise, niçin peykānı kana bulaşmıştır?' Dehhanî 1: 5.

a (rusça): *a sen bolsoñ* [kırgızca] 'sen ise, sana gelince' Yudahin Sözlüğü (Taymas trc.) 1.

yesli (rusça): *yesli prenĭkneke bulmasa, kilende şeker mınan avızına bĭre* [mişerce] 'eğer çörek yoksa, ağzına şekerle simit verir' Misch.-tat. 1: 12-3.

e) Netice bildirilmesi

kim: eşidü yarlıkazu içime, kim meniñ bu etüzümün esirkegüm idi kelmez 'küçük kardeşim işitmek lûtfunda bulunsun ki benim şu kendi vücuduma (kendime) hiç acıyasım gelmiyor' H.-ts. 70 (notta); *oşul*

kız andağ körüklüg erdi, kim külse, kök teñri küle turur ‘o kız o kadar güzeldi, ki gülse, gök yüzü güler’ Oğ. K. 60; *kerek, kim biz köñül közi bile bakqay biz* ‘gönül gözü ile bakmamız gerektir’ CC 126: 4; *ümmîd, kim iltifât közige maqbûl ve ināyet nazariğa meşmûl tüşgey* ‘umulur, ki iltifat gözüne makbul ve inayet bakışına uygun düşsün’ Münş. (=Nevaî, Münşeât, Bakû 1926) 75: 13; *maña bolğaymu, kim cânımğa arām körge mên?* ‘canıma huzur bulmak bana (nasip) olacak mı ki?’ Bab. (=Babur şiirleri, Samayloviç neşri, Petrograd 1917) 11; *bilür siz, kim Delü Karçar kız qarındaşını dileyeni öldürür* ‘bilirsiniz, ki Deli Karçar kız kardeşini isteyen öldürür’ Kork. 44: 20; *kıraluñ habarın aldı, kim kañğı hisāra girdi* ‘kırılın hangi hisara girdiği haberini aldı’ Aş. Pşz. 16; *hiç şek yok, kim seni görgeç olur* ‘âlem harāb ‘hiç şüphe yok, ki seni görür görmez âlem harap olur’ Fuzulî div. (Tarlan neşri, İstanbul 1950) 202: 5.

ki (farsça): *ister, ki yetişge olça maqşûdı anıñ* ‘o kadar isteğinin olduğunu ister’ Münş. 14; *meger, ki bolmağa sên āşinā yigitlerge* ‘yeter, ki adamlara aşinalık etmeyesin’ Nevaî div. 17: 18; *bolay, ki Melik sözünñ kabûl kıla* ‘ola, ki hükümdar sözünü kabul eder’ Yus. Zel. 51: 5; *habarı yok, ki alaçağı ala gözlü kızuñ otağı olsa gerek* ‘haberi yok, ki alacağı elâ gözlü kızın çadırı olmalı’ Kork. 42: 2; *eyle sermestem, ki idrāk etmezem dünyā nedür* ‘öyle başı dönmüşüm, ki dünyanın ne olduğunu bilmiyorum’ Fuzulî div. 331: 8; *bu kız öyle güzel, ki çıldırtır aşkı belki* [Türkiye türkçesi]; *aytadır, ki kaytşeyler avanlık kıлмаhtan* [karaimce] ‘günah işlemekten vaz geçmelerini söyler’ Kar. T. 31: 35-6; *arzü kıldılar, ki kıblehāne Kābe bolğay erti* [Doğu türkçesi] ‘istediler, ki kible yeri Kābe olsun’ East. T. II 133.

tā (farsça): *hemîşe, tā bu mevsimde cemāli tal‘atı günüñ sinüñ yüzüñ bigi şāhā bezemez bağ u bostāni* ‘bahusus bu mevsimde, ki güneşin yüzünün parıltısı, ey şah, senin yüzün gibi bağ ve bahçeyi bezemez’ Dehhanî 1: 20.

f) Söylenilen ibarenin (oratio recta) bildirilmesi

kim: *öz biligsiz ters kılıncın bilmez, ukmaz kim ‘bu meniñ aşnuķı ajunta kılmış kılıncım meni inçe emgetür’ tēp* ‘kendi bilgisiz, aykırı hareketi yüzünden bilmez, anlamaz, ki ‘bu benim önceki dünyada işlediğim işler beni böyle ıstıraplandırır’ diyerek’ TTV VI 15-7: *aña çarlığ kıldı, kim*: ‘Sen munda kal, aç kalık!’ ‘ona ferman etti, ki: ‘Sen burada kal, kapıyı aç’ Oğ. K. 254; *dëmegil, kim*: ‘Benem server!’ ‘Ben

hükümdarım' deme' Ş. Hamza ı (Mecdut Mansuroğlu neşri, UA Jb. XXVI 78-89) III 3.

ki (farsça): *aytdı, ki*: 'Dut, kuçğıl bini' 'Dedi, ki: 'Tut beni kucakla'' S. Veled div. 263: 14; *gendü ahvâlini tefekkür eder, ki*: 'Birüz bunlaruñla hilkatda, elde, ayakda, şekl u şüretde!' 'Kendi durumunu düşünür: 'Bunlarla yaradılıştta, elde, ayakta ve biçimde biriz'' Şeyhî div. 64: 12-3; *ta'ne sözün kıldı Zeyde bünyād, ki*: 'Ey sâkı-i bezm-i zulm u bîdād!' 'itap sözünü Zeyde yükseltti: 'Ey zulüm ve işkence meclisi sakisi!' Fuzulî div. 242: 8; *çocuk annesine der, ki*: 'korkuyorum' [Türkiye türkçesi].

g) Sebep bildirilmesi

kim: *sen binüm südüm iç, kim ağuzvan* 'sen benim südümü iç, zira ben ağızım (ilk südüm)' İbtidan. 2: 6; *dād eyle, kim pādîşehler dād ile milkini ābād eyledi* 'adalet yap, zira padişahlar adaletle ülkelerini mamur kılmışlardır' Dehhanî 5: 7; *örttürme, kim dañı kapumuz yok sığması* 'kapatma, zira başka sığınacak kapımız yoktur' Şeyhî div. 165: 6.

ki (farsça): *yori e Veled, ki bu gün sücü Teñriden içevüz* 'yürü ey Veled, zira bugün şarabı Tanrıdan içeceğiz' S. Veled div. 301: 5; *'ömrüñi geçürme zāyi' . . . , ki gül devri bigi tizçek geçer* 'ömr devrânı 'ömrünü boşuna geçirme, zira ömür devranı gül zamanı gibi çabucak geçer' Dehhanî 1: 8; *yüksel, ki yerin bu yer deyildir* [Türkiye türkçesi] Namık Kemal.

h) Maksat bildirilmesi :

kim (gereklilik 'necessitativus' ve bazan şart ekleri): *emti Teñrim bu muntağ ters biliglig tınlıglarğa köni yolça köni yol, oruk körtkürü birgey erti, kim köni yolça, köni biligçe yoruzunlar* 'şimdi Tanrım bu kadar ters ve aykırı bilgili canlıları doğru yola göre, doğru geçitten götürmek gerekirdi, ki doğru yol ve doğru bilgiye göre yürüsünlerdi' TT VI 237; *adın bitip ıdtımız, kim kin kelteçi arkış . . .* 'adını yazıp gönderdik, ki sonradan gelecek kervan (bize getirsin)' H.-ts. 2024. *boluş, kim baralı* 'yardım et de gidelim' CC 150: 5; *katı dut bunda cānı, kim bula sen cānuñ içinde anı* 'burada canı sağlam tut, ki canın içinde onu bulasın' Rebabn. 184 r: 17; *añsuzın ura anı bir kem kişi, kim kişiye basığa muhkem kişi* 'ansızın onu bir değersiz kimse vurur, ki kuvvetli bir

kimse (her hangi) bir kimse tarafından yenilmiş olsun' Altosm. St. (=Brockelmann, Altosmanische Studien I. Die Sprache 'Āšyqpāšās und Aḥmedīs: ZDMG LXXIII) 15; *bu Türk ile āšinā oluñ, kim bunuñ şerrinden emīn ola siz* 'bu Türk ile tanışınız, ki bunun şerrinden emin olasınız' Aş. Pşz. 48. *edgüg, ayıg yime kirtgünmiş kergek, kim kin ökünmeser* 'iyiye de, kötüye de inanmalı, ki sonradan peşiman olunmasın' TT VI 199.

ki (farsça; gereklilik eki ve bazan *ki* ile): *icāzet vēr aña şāhā, k i yine devletüñde ben görem milk-i Horāsāni* 'izin ver ona ey şah, ki ben de devletinde Horasanı ülkesini göreyim' Dehhanî 6: 9; *bir hazīne ol meşābedür suya, ki ordan ol su yolını başkıya* 'o kabarcık bir hazinedir suya, ki o su yolunu oradan takip etsin' Altosm. St. 24; *tutularmuzun kıyılarında ol yerniñ, ki silkingeyler raşalar andan* [karaimce] 'o yerin kıyılarından tutacakmısın, ki kötüler ondan silkinsinler?' Kar. T. 33: 37-8.

tā (farsça; gereklilik eki ve bazan *ki* ile birlikte): *bu hikāyeti anuñ için getürdüm, tā şāh bile, kim ben toğru olmağın şāha yardım edeyem* 'bu hikāyeyi onun için söyledim, ki şah bilsin, ki ben doğru olmakla şaha yardım ederim' QV 112; *bu Türküñ üzerine varalum, tā anı ol aradan götürelüm* 'bu Türkün üzerine gidelim de onu oradan kaldıralım'. *gül u şarāb ile hoş bu bākī 'ömrüñi sür, tā ki 'ömrdür fānī* 'gül ve şarap ile şu kalan ömrünü hoş sür, ki ömür fanidir' Dehhanî 1: 8; *çöksü kıldı tağları Haḫ bu yere, tā ki bu yer dolana kâ'im tura* 'Tanrı dağları bu yere eğdirdi, ki bu yer çevrelenip kalsın' Altosm. St. 25.

i) İlgileme (relativ) cümleleri

kim (düz hal 'casus rectus' ve eğri halin 'casus obliquus' belirlenmesindeki karışıklıklarla ve bazen türkçe şart eki ile birlikte): *bu sav, kim siz ayur siz* 'bu söylediğiniz söz' M III 14: 10; *öz kadıñı yerriñne tegdi, kim kañı kan ol eligniñ kızın... teginke kolmuş erti* 'babası hanın hükümdarının kızını şehzadeye istediği kendi kayın atasının yerine (memleketine) vardı' KP 64: 2-3; *ayttı kötüvçige, kim koylar küter* 'koyunlar güden çobana dedi' CC 122: 2; *ave kız, kimniñ oğlı bizni tiley yarlı boldı* 'ey kız, ki oğlu bizi dileyerek fakir oldu' CC 145: 15; *her, kim anı okur, ne bünyād étgey* 'kim onu okursa, ne iyi eder' Münş. 2; *ol, kim ölmez, yarın yavuz ola* 'ölmeyen yarın kötü olur' İbtidan. 1: 22. *kirtü yolka tegintim, k i m sizler anı için okatmış boltuñuzlar* 'çağırılmış olduğunuz doğru yola vardım' M III 15: 5; *vücüduñ, kim hamīr-i māyesi ḫāk-i vaṭandandır, ne ğam, rāh-i vaṭanda ḫāk olursa cevr u miḫnetden* [Türkiye türkçesi] 'maya hamuru vatan toprağından olan vücut

vatan yolunda eza ve cefadan toprak olursa, ne çıkar' Namık Kemal, Kaside (Batı tesirinde Türk şiiri antolojisi, Kenan Akyüz, Ankara 1953, 47) 3. beyit. *kim ölüm adaka korksar, aşnurağ yoruñlar* 'kim ölüm tehlikesinden korkarsa, önceden gitsin' KP 32: 3-5; *kim, ki egi köñül bile eşitmese, aña heç neme yuvuğ boşak* 'kim (İncili) iyi gönülle dinlemezse, ona hiç bir kurtuluş nasip olmaz' CC 121: 19; *kimde, kim var ise, gelsün özine* 'kimde varsa, kendine gelsin' K. Burhan. div. (=Kadı Burhanettin divanı, İstanbul 1944) 593: 6.

ne (*kim* veya şart eki ile birlikte): *Teñri êtdi, ne kim anlar êtdiler* 'onların her yaptığını Tanrı yaptı' Rebabn. 183 r: 19; *olaçağdur, ne kim olmuş muğadder* 'mukadder olan her şey olacaktır' K. Burhan. div. 225: 13. *her, ne Teñriniñ hvāstı bolsa, ol bolğusıdur* 'Tanrının isteği ne ise, o olacaktır' Babn. 101: 22; *kim küzeydir, kelsin* [tuvaca] 'isteyen gelsin' Polımbaba, Rus.-tuv. 244: kto.

ki (farsça: düz ve eğri hallerin belirtilmesinde karışıklıklarla): *san anı bir kuru gevde, ki yoğdur* 'aklı u cānı 'onu akli ve canı olmayan bir kuru gövde tut' Dehhanî 1: 10; *biñ ayğır dileyüpdür, ki kısrağa aşmamış ola* 'kısrağa çıkmamış bin aygır istemektedir' Kork. 46: 23; *gittim o son diyāra, ki serhaddidir yerin* [Türkiye türkçesi] Yahya Kemal Beyatlı, Açık Deniz (Batı tesirinde Türk şiiri antolojisi, Kenan Akyüz Ankara 1953, 605) 16. *ecel dutmuş elinde bir ulu cām, ki ol cāmuñ içi tolu serencām* 'ölüm elinde içi macarelar dolu büyük bir kadeh tutmuş' Ş. Hamza 1, 1: 1; *menem, ki kâfilesālār-ı kārban-ı ğamam* 'ben, ki gam kervanı kafile başısıyım' Fuzulî div. 195: 1.

*

Görülüyor, ki gerek sıra söz ve cümlelerin, gerekse yardımcı tip yabancı cümlelerin, uygurcadan başlamak üzere, Orta-Asya yazı dili, kıpçakça, çağatayca ve eski Anadolu türkçesine girmesine türkçenin medenî alış, verişlerde bulunduğu diller sebep olmuşlardır. Ancak bu tip cümle bilgisi kullanılışları dilde pek çok hallerde yabancılıkları ile sırtmışlardır. Bilhassa ilgileme cümlelerinin, türkçede en yaygın oldukları zamanlarda bile, çeşitli hallerini (casus) birbirinden ayrı tutmak bir mesele olarak kalmış ve türkçenin tek yardımcı cümlesi şart cümlesine ilgileme zamirleri konmak yolu ile hem türkçe, hem de yabancı tipte cümleler meydana getirilmiştir.

Yabancı tesirlerden kurtulduğu nisbette bu cümleler yerlerini geniş ölçüde Türk dil yapısına uygun ifade şekillerine bırakmışlardır. İçlerinden ancak yeni mâna incelikleri ve ifadeye yeni renkler getiren sınırlı bir kısmı tutunabilmiştir. Bunlardan başka konuşma türkçesi de yazı diline girmeyen Türk tipinde yeni yan cümleler türetmiştir.